

- Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800- 1941)*, Ankara: Phoenix, 2011, 392 s.

Değerlendiren: Serhan Afacan*

Osmanlı/Türk ve İran tarihlerinin bilhassa 19. yüzyılda girilen 'modernleşme' adımları ve müteakip evreler konusunda birbirine benzer hatta zaman zaman paralel süreçler takip ettiğine dair kayda değer derecede yaygın bir algı vardır. Özellikle son yıllarda, Türkçe dahil muhtelif dillerde bu iki ülkeyi farklı boyut ve dönemler üzerinden karşılaştıran çeşitli lisansüstü tezlerinin ve popüler yayınların kaleme alındığını görmek mümkündür. *Emperyalist Çağda Modernleşme* bu yayınların nispeten yakın zamanda okuyucuyla buluşan güzel bir örneğidir. Görece eski tarih yazımı geleneğinin bir devamı olarak yazar iki ülkeyi 'modernleşme' süreçleri bağlamında ele aldığı gibi bu süreçleri de elitlerin eylem ve söylemleri üzerinden analiz etmiştir. Celal Metin'in doktora tezinden hareketle kaleme aldığı eser giriş, dört ayrı bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Yazar giriş bölümünde çalışmanın yöntem, teknik, amaç ve kaynak kullanımı konularına değindikten sonra birinci bölümde modernleşme ve bunun Batı dışı toplumlardaki seyrine dair teorik bir tartışma sunarak Türkiye ve İran başta olmak üzere İslam toplumlarının modernleşme deneyimlerine değinmektedir. İran modernleşmesinin tarihi kökenleri ve Osmanlı'yı konu alan ikinci bölümdeyse, söz konusu iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihi bir arka planı sunulduktan sonra 19. Yüzyılın başı itibarıyla İran toplumunun durumu, İran'ın Batı'yla olan ilişkisi ve İran'da meydana gelen reformlar üzerindeki Osmanlı etkisi tartışılmaktadır. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başını kapsayan modern İran muhalefeti ve İranlı muhaliflerin Jön Türklerle olan ilişkisini incelediği üçüncü bölümdeyse yazar Türk ve İran muhalefetlerinin siyasi, içtimai, kültürel ve ideolojik boyutlarını ele aldıktan sonra Osmanlı topraklarındaki İranlıları, bu kişilerin siyasi faaliyetlerini ve İttihatçıların İran konusundaki tavrını ele almaktadır. Atatürk ve Rıza Şah'ın konu edildiği dördüncü bölümde iki liderin kişilikleri ve iktidara gelişlerinin yanı sıra Milli Mücadele ve İran ve Atatürk inkılapları ve Rıza Şah'ın bu inkılaplara yaklaşımı tartışılmaktadır. Kitap yazarın iki ülkenin modernleşme süreçlerine dair sonuç bölümündeki nihai değerlendirmeleriyle son bulmaktadır.

Kullandığı zengin kaynakların yanı sıra sık sık başvuru alan uzun dipnotlar kitaba bilgilendirici bir çalışma mahiyetini vermiştir. Ne var ki temas edilen her konuyu detaylandırma gayreti ve belirli ve tutarlı bir modele bağlı kalmaksızın iki ülke anlatıları arasında sık sık geçişler yapılması kitabı okur için zaman zaman takibi zor hale getirmektedir. Diğer yandan, yazar giriş bölümünde çalışmasının 'siyasal ve sosyal tarih hattını terketme[yeceğini]' belirtmesine rağmen (s.11) eser hemen hemen tamamıyla siyasi elitlerin ve entelektüellerin sergüzeştini içinde yer yer iktisadi gelişmelere ve toplumsal olaylara işaret edilse de baskın bir siyasi tarih bakış açısından ele almaktadır. Anlaşıldığı

* Doktora Öğrencisi, Leiden Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Bölümü

kadarıyla bu durumda yazarın hem Osmanlı hem de İran arşivlerinin daha çok askeri olaylar, sınır müzakereleri, tüccar vs. kişilerin şahsi başvuruları ve iki ülke arasında diplomatik yazışmaları konu aldığını (s.19) düşünmesi etkili olmuştur. Yazarın İran arşivlerine ulaşmayı başaramadığını belirtmesi ama buna rağmen İran arşivinin Osmanlı arşivlerine göre daha sınırlı belgeye sahip olduğu izlenimini taşıdığını yazması (s.19) ayrıca tartışmalı bir konudur. İster siyasi ister iktisadi isterse de sosyal tarih alanında çalışıyor olsunlar araştırmacıların belge sayısının azlığına rağmen alternatif belgeler (yerel arşivler, özel arşivler, edebi çalışmalar vb.) kullanabilmeleri gerekir. Ayrıca arşivlerde mevcut belgelerin müelliflerinin onları kaleme almaktan amacı ne olursa olsun araştırmacılar bu tarz dokümanları farklı okumalara tabi tutmak ve onları başka boyutlarıyla kullanılabilir hale getirmek durumundadırlar. Diğer yandan gerek Tahran'daki Milli Arşiv ve Meclis Arşivi gerekse de İran'ın farklı şehirlerindeki arşivler araştırmacılar için kayda değer miktar ve nitelikte belge barındırmaktadır.

Kaynak konusundaki bu handikabına rağmen *Emperyalist Çağda Modernleşme Osmanlı/Türkiye ve İran tarihlerinin kritik bir dönemini modernleşme gibi hem teorik hem de pratik boyutlarıyla hala tartışma konusu olan bir olgu üzerinden karşılaştırması hem alandan araştırmacılara hem de genel okura ufuk açıcı değerlendirmeler kazandırmaktadır. Yazar modernleşmeyi Batı dışı toplumların Batı modernliğiyle karşılaşmasının sonucu olarak 'ona benzemek, onun gibi olmak veya ona dönüşmek refleksi' (s.29) şeklinde tanımlamaktadır. Bu anlamda 'moderne göre tarihin neresinde durulduğu önemli olduğu kadar onunla [kurulan] ilişki biçimi temel belirleyicidir' (s. 321). Yazarın kitaptaki temel tezi 'özellikle 1950'lere kadar Türk ve İran modernleşmelerinin büyük çapta paralellik gösterdiği ve Türk modernleşmesinin İran modernleşme adımlarının şekil ve içeriğine tesir ettiği[dir] (s. 324). Yani, modern olana göre, tarihte 'durduğu yer açısından Türkiye İran'dan daha önde konumlandığı gibi onun modern olanla kurduğu ilişki de tarihsel düzlemde modernliğe İran'ınkinden daha yakın olmaktadır.. Metin bu tezini kanıtlamak amacıyla gerek 19. Yüzyıl reformları ve Batıyla kurulan ilişki gerekse de 20.yüzyılın başlarında meydana gelen anayasal devrimler ve müteakip gelişmeler her iki ülkenin de tarihlerinde bıraktığı belirgin izleri incelemektedir. Kitabın okura bu iki ülkenin deneyimlerini karşılaştırmalı olarak sunması hem her örneğim kendi içerişimde daha yakından analiz edilmesine hem de iki örneğin birbiriyle mukayeseli olarak düşünülmesine imkan sağlamaktadır. Örneğin Anayasacılık hakkında benzer tartışmaların iki ülkede nasıl farklı içerikler kazandığının gösterilmesi karşılaştırmalı bakış açısına zenginlik katmaktaysa da kitabın temel yaklaşımında etkileşimden ziyade Türkiye'den İran'a seyreden etki vurgulanmaktadır. Osmanlı/Türkiye'deki tartışmaların özellikle İran'daki Azeri entelektüeller ve devlet adamları tarafından yakından takip edildiği bilinmektedir. Ne var ki, tek taraflı etkileşimin derecesi ihtiyatla değerlendirilmelidir. Örneğin, kitapta incelenen dönemin son safhalarına dair yaptığı değerlendirmede Metin'in "Atatürk ve Rıza Şah'ı aynı ölçekte değerlendirmek mümkün değildir. Bunun yerine Rıza Şah'ın Atatürk'ü izlemeye çalıştığı veya taklit ettiği söylenebilir" (s.319) şeklindeki ifadeleri ancak İran'ın kendi içerisindeki denge unsurlarını ve top-*

lumsal yapıyı göz ardı edilerek savunulabilir. Bu tespitini güçlendirmek üzere yazar Rıza Şah'ın 1934 yılında Türkiye'ye gerçekleştirdiği resmi ziyaretin ardından İran'da muhtelif yasakların yanı sıra kadınların geleneksel örtünme şekline getirdiği kısıtlamaları kaydetmektedir (s.304). Birçok kaynakta belirtilen bu noktayı değerlendirirken bu yasağın ziyaretten bir sene sonra geldiği ve bunun yalnızca Rıza Şah'ın doğru zamanı bekleme siyasetiyle açıklanamayacağı göz ardı edilmemelidir. Zira, olayların gelişimine bakıldığında hem 1934 öncesinde hem de sonrasında gerek bizzat Rıza Şah'ın gerekse de diğer yönetici elit ve aydınların bu yasak konusunda zihinlerinin çok net olmadığı görülmektedir.

Kitapta, Türkiye ve İran örnekleri arasında modern olana göre konum ve onunla kurulan ilişki biçimi üzerinden kurgulanan bu hiyerarşik ilişki yazarın söz konusu dönemdeki İran toplumunu yetersizlikler ve yokluklar üzerinden değerlendirmesi (s.319) ve hatta toplumun 'ilkel güdülere' (s.297) olduğu yolundaki değerlendirmesiyle yakından bağlantılıdır. Temel bakış açısıyla ilgili işaret edilmesi gereken diğer bir konu da Metin'in özellikle erken Atatürk ve Rıza Şah dönemlerinde kaydedilen reformlarla geniş halk kitleleri arasında kurduğu ilişkidir. Yazarın anlatısına göre siyasi elitler reformları tepeden topluma enjekte etmişler madunlar da edilgen bir surette bu reformların muhatabı olmuşlardır. Bu noktada yazar Atatürk inkılapları diye adlandırmayı tercih ettiği ve "Batılılaşma projesi" olarak nitelediği (s.187) süreci 'Türk toplumunun ve zihniyetinin ürettiği[ni]' belirtmesine (s.188) rağmen 'toplumun' süreçteki rolü üzerinde yeterince durmamıştır. Tepeden inmece bakış açısı yazarın Rıza Şah İran'ına dair yaptığı değerlendirmelerde daha net görülür. Rıza Şah'ın 'toplumla temas kanalları da kapalı olmuştur' şeklindeki değerlendirme ise (s.319) bu bakış açısının kaçınılmaz bir sonucu olmuştur. Ancak, böyle bir değerlendirme yapmak için İran'daki farklı iktidar birimlerini ve bunların toplumla olan bağlarını görmezden gelmekle kalmayıp hem merkezi otorite hem de mahalli mercilerle halk arasında sürekli bir pazarlık, ihtilaf ve iletişim kanalı görevi görmüş olan binlerce dilekçeyi hesaba katmamak gerekir. Sonra olarsa, Metin'in Atatürk'ün geride bıraktığı mirasın ve hatıranın kıymetinden dolayı bugün hala tartışılıyor olmasına rağmen Rıza Şah'ın unutulup gitmiş olduğu (s.320) şeklindeki değerlendirmesi kuşkusuz günümüz İran'ının geçmişi ve sorunlarını anlama konusunda erken Pehlevi döneminin sürekli tartışılıyor olmasını hesaba katmadan yapılmış olmalıdır.

Emperyalist Çağda Modernleşme İran'ın akademik bir ilgi konusu olarak yükselişte olduğu bu dönemde ele aldığı konular, sunduğu tezler ve bakış açısıyla yeni tartışmalar açarak alana önemli katkılar sunabilecek bir çalışmadır. Bir çalışmanın okura sunduğu bilgi ve yorumlar kadar yeni tartışmalara zemin hazırlamasının da önemli olduğu düşünülürse Metin'in çalışmasının değeri daha da artacaktır.